

Владимир ЈОВАНОВИЋ*

Историјски институт

Београд

ФЕНОМЕН САМОСАКАЋЕЊА У РЕДОВИМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ ТОКОМ РАТА 1876. ГОДИНЕ

Анстракт: Српско-турски рат 1876. године представљао је први сасвим неуспешан војни подухват, авантуру у коју се Кнежевина Србија дала уплести. Неспремна у дипломатском, војном и финансијском смислу, Србија је за свега три месеца била поражена од надмоћнијег противника. Тај непромишљени ратни покушај ставио је на коцку не само политичку будућност земље и њен међународни углед већ и иметак и животе стотина хиљада њених грађана. Утолико је значајније осврнути се на последице самог рата и на начин на који је режим успео да се ослободи кривице за тај ратни пораз. Питање је у коликој мери је политичка елита у Београду била свесна сопствене одговорности за брзоплети улазак Србије у рат. Извесно је, међутим, да режим није могао ни претпоставити до каквих ће све далекосежних међународних последица рат 1876. довести. На унутрашњем плану тај рат оголио је сву немоћ владајућег режима да управља кризом коју је сам изазвао и најавио је нове политичке потресе, изазване општим незадовољством резултатима ратне политике либерала у Србији.

Кључне речи: Српско-турски рат, недисциплина, престап, Војно-судски законик, либералски режим, Скупштина.

Abstract: The Serbian-Turkish War of 1876 was the first completely unsuccessful military campaign in which the Principality of Serbia was to be involved. Unprepared diplomatically, militarily and financially, Serbia was defeated by a superior opponent in just three months. This ill-advised adventure put at stake not only the political future of the country and its international reputation, but also the property and lives of hundreds of thousands of its citizens. It is even more illuminating, in referring to the consequences of the war itself, to observe the ways in which the regime managed to absolve itself of the blame for the defeat. The question remains, to what extent was the political elite in Belgrade aware of its own responsibility for Serbia's hasty entry into the war. It is certain, however, that the regime could not have even begun to imagine how far-reaching the international consequences of the war of 1876 would prove to be. At the internal level, that war exposed all the impotence of the ruling regime to manage the crisis it had

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

caused itself, and heralded new political upheavals, caused by the general dissatisfaction with the results of the war policy of the Liberals in Serbia.

Keywords: Serbian-Turkish war, indiscipline, self-mutilation, Military Court Code, liberal regime, Assembly.

Рат с Турским царством 1876. године, слабо припремљен и још неспретније вођен, први је потпун национални пораз српске државе у 19. веку. Још је занимљивији био расплет унутрашње политичке кризе која је задесила Кнежевину током 1876. и почетком 1877. године. Уколико би се могли извести закључци о догађајима у вези са почетком Велике источне кризе и политике Кнежевине Србије, реч је о крајње непромишљеној политици једног режима, вођеног неколицином крајње амбициозних политичара. Планови водећих српских политичара, убрзо по отпочињању устанка у Херцеговини 1875. године, постали су врло милитантни. Како је то сажео један од либералских вођа: „Решење је источног питања на прагу. Србија мора имати удела у решавању тога питања, ако хоће да има удела у користима, које отуда настану.”¹ Водећи се том логиком, Јован Ристић, Радивој Милојковић и њихови клијенти, уз помоћ Милана Обреновића, покренули су ратну машину Кнежевине Србије, иако потпуно неспремну за један офанзивни рат против Турског царства.²

Но уместо да српске трупе убрзо освану у Босни, Бугарској и Старој Србији, наредних месеци горела су села и вароши широм источне и јужне Србије. Већ током првих недеља рата постало је јасно да народ ни најмање не одобрава погибелјну војну авантуру, која ће завршити поразима на свим линијама фронта, великим људским губицима и свеопштим страдањем. Ван сваке сумње, српски ратни план био је преамбициозан. Он се сводио на општи напад у свим правцима – ка Видину, Нишу, Новом Пазару, Косовској Митровици, Бијелјини и Сарајеву. Најзад, он је укључивао и расприривање и потпомагање масовних устанака широм Балкана, уз потајно наоружавање локалног становништва ради лакшег освајања поменутих области Турског царства.³

¹ *Записи Јеврема Грујића III*, Београд 1923, 114–115.

² За разлику од посланика већине, који су на тајним седницама Народне скупштине од септембра 1875. године гласали за припрему земље за рат, посланици мањине изнели су издвојено мишљење. Они су упозоравали у какве се опасности Србија може уплести уколико предстојећи рат с Турским царством крене по злу. Насупрот томе, у месецима пред само избијање сукоба либералски министри, Јован Ристић пре свих, ширили су гласине о устанку у Бугарској „у размерама који нису до сада никада у новијој историји Бугарске виђени”. *Записи Јеврема Грујића III*, 120–130, 165.

³ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, Београд 1990, 299–301.

Идеја да ће око 100.000 припадника слабо обучене Народне војске, уз врло мали број официра, збрисати турску силу и потиснути је на свим правцима била је сасвим неутемељена.⁴ Напротив, на свим линијама сукоба српска војска убрзо је била заустављена и разбијена. Први неуспеси уследили су готово једновремено, код Бијељине, на Јавору, а потом и код Великог Извора и Књажевца.⁵ Вести да српска Народна војска отказује послушност својим старешинама и неће да се бије, међу првима откривају сами официри, учесници сукоба.⁶

Касније прослављени војвода Живојин Мишић, тада још млади поручник, сведочи са каквом су неозбиљношћу и конфузијом почеле српске ратне операције на источном војишту, према Видину, Кули и код Великог Извора.⁷ Сава Грујић поентира да је највећа грешка било мешање редовне војске и одреда добровољаца, од којих су многи убрзо утекли из борбе. То је водило каснијем расулу јединица, одбијању извршења наређења и масовним бекствима током битке код Великог Извора.⁸ Извештаји који су стизали у Министарски савет били су врло неповољни.⁹ Ратни билтени све чешће спомињу термин „морално стање” војске, као еуфемизам за потпуни губитак вере у могућност да ће се Србија сама обрачунати са Турским царством. Уместо напредовања ка Видину, Сјеници и Бијељини, уследила су бекства читавих јединица и повлачење даље од линија непријатељства.

Када се војска после узастопних повлачења на источном ратишту и губитка Зајечара побунила код села Кривога Вира и одбила да копа шанчеве, по наређењу команданта бригаде њих неколико добило је по десет батина.¹⁰ Батине спомиње и ратни цртач Чачанске бригаде Мита Петровић. За прво бекство у борби и кукавичлук код Јавора, добровољци су кажњавани са по 20 или више батина.¹¹ Но ускоро је постало јасно да

⁴ Dimitrije Djordjević, „The Serbian Peasant in the 1876 War”, in: *Insurrections, Wars, and the Eastern Crisis in the 1870s*, Social Science Monographs, Boulder 1985, 305–314.

⁵ Сава Грујић, *Српско-турски рат 1876–77*, Београд 1902, 81–86; Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат – успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године* I, Београд 1907, 59–63, 67–71, 161; David MacKenzie, *The Lion of Tashkent, The Career of General M. G. Cherniaev*, University of Georgia Press 1974, 134–137.

⁶ Никола Крстић, *Дневник, Јавни живот* II, прир. Милош Јагодић, Београд 2006, 342–348, 353, 376.

⁷ Живојин Мишић, *Моје успомене*, прир. Саво Скоко, Београд 1985, 35–47.

⁸ D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 134–137; С. Грујић, *Српско-турски рат*, 93.

⁹ И сам кнез био је сведок пораза српске војске и бекства батаљона ћупријске војске. Алимпије Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Радош Љушић, Београд 1990, 111–115.

¹⁰ Ж. Мишић, *Моје успомене*, 66.

¹¹ Мита Петровић, *Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877. и 1878*, I, Чачак 1955, 90, 155–158.

спорадичне телесне казне нису биле довољне да се учврсти пољуљани ауторитет самих официра.¹²

На јаворском ратишту према Сјеници ствари су кренуле врло лоше. Мита Петровић тврди да српске трупе нису биле коришћене умешно, већ су трпеле тешке губитке у бесмисленим фронталним нападима на утврђене положаје, који су могли бити заобиђени вештим маневром. У одсудном тренутку, док је део Ужичке војске већ почео продор у непријатељски шанац, на њих су грешком осуле палбу закаснеле јединице Шабачке војске, изазивајући неочекиване губитке и пометњу.¹³ На главном правцу напредовања ка Старој Србији, најбоље српске јединице биле су потучене.¹⁴

Неочекиваним поразима у знатној мери допринела је и слабост српске војне опреме. Трећина Народне војске била је наоружана старим, спредапунећим каписларама, док је друга трећина добила злосрећну пушку система „Грин”, склону честим застојима и непоуздану у критичном тренутку борбе.¹⁵ Само једна трећина Народне војске поседовала је поузданију и брзопунећу пушку система „Пибоди”.¹⁶ Још злослутније знамење скорог неуспеха било је масовно одбијање локалних сељака, источно од реке Тимок, да приме оружје и употребе га против Турака. Напротив, они су га најчешће предавали Черкезима и Турцима. То је само још један доказ пуног неуспеха субверзивног рата, који је српски режим покушао да покрене на Балкану, посебно у Бугарској. Идеја Јована Ристића да ће хришћански устаници са свих страна Балкана похрлити и масовним устанцима угрозити Турско царство, показала се као потпуно неоснована.¹⁷

Иако се у Београду о томе упорно ћутало, било је јасно да ствари на ратишту не иду како је било планирано. Српска Врховна команда није могла да одговори на питање да ли је био потребан тако тежак пораз

¹² Сава Грујић, *Операције Тимочко-моравске војске*, Београд 1902, 81–87.

¹³ У томе се сви слажу, као и српски војни лекари који су за прве рањенике на превијалишту имали људе повређене с леђа, српским оружјем. М. Петровић, *Ратне белешке са Јавора и Топлице*, 94–95, 230, 260.

¹⁴ *Записници седница Министарског савета*, прир. Никола Шкерковић, Београд 1952, 197, 200–201.

¹⁵ Н. Крстић, *Дневник, Јавни живот II*, 346; Пера Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, Београд 1964, 67.

¹⁶ Пушка система „Грин” пунила се картонским патронима и показала се склона застоју, после само неколико испаљених хитаца. Branko Bogdanović, *Dva veka pušaka u Srbiji*, Београд 1990, 56–59; исти, „Пушка система Грин М1867 – истине и заблуде”, *Весник* 39 (2012) 91–96.

¹⁷ *Записи Јеврема Грујића III*, 194.

на Јавору како би се потврдило да је генерал Зах само један изнемогли старац, неспособан да предводи војску ка Сјеници и Новом Пазару. Подбацио је и генерал Ранко Алимпић, сасвим неспособан да освоји град величине једне Бијељине.¹⁸ Пораз на Јавору био је нарочито тежак. Он је водио паничном повлачењу ка Ивањици и покопао наде Врховне команде да ће српска војска брзим напредовањем сасвим одвојити Босну и Херцеговину од остатка Турске.

У тренуцима опште конфузије један руски официр, близак круговима славенофилских комитета, постаје кључна личност читавог Српско-турског рата. Реч је о генералу Михаилу Георгијевичу Черњајеву, који је стицајем необичних околности ускоро преузео врховну команду над српском војском. Черњајев се прославио још током 1865. године освајањем Ташкента, престонице Туркменистана, након чега је добио звучан надимак „Лав од Ташкента”. Каснијих година постао је близак људима славенофилских комитета, као носиоцима руске неформалне политике.¹⁹ Његово име повезано је и с деловањем херцеговачких устаника из 1875. године, што је привукло знатно интересовање Трећег одељка царске тајне полиције – *Охране*. Случајно или не, агенти руске тајне полиције губе сваки траг Черњајеву, све док се у мају 1876. године сасвим неочекивано није појавио у Београду. Појава Черњајева у Србији упућује на постојање снажних веза између незваничних фактора руске балканске политике и високих кругова званичног Београда. Поготово од тренутка када му је Српска влада доделила право српског грађанства, наводно, противно вољи руског генералног конзула у Београду Андреја Николајевича Карцова.²⁰

После непријатних вести о неуспесима на свим тачкама западног ратишта, крајем јуна 1876. године уследиле су још крвавије битке на истоку земље. Пошто су се генерали Зах и Алимпић показали неспособнима да предводе српску Народну војску, у први план је изненада избио генерал Черњајев. У општој пометњи војних експерата, пред одлучујућу битку код Великог Извора, врховна команда над Тимочком и Моравском војском поверена је генералу Черњајеву. Он је извршио снажан притисак на кнеза Милана, потпуно неупућеног у ток ратних операција, који му је уступио команду над српском војском. Нажалост, тај необичан потез српске војне команде није допринео побољшању прилика на фронту, већ је само продужио неизбежну агонију већ разбијене српске војске. Управо је Черњајев командовао једном од одсудних битака код Великог

¹⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Дневник II*, прир. Петар Крстић, Београд 2015, 383.

¹⁹ D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 51–62.

²⁰ М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 359, 367; D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 121–124.

Изора, која је завршена потпуним српским поразом крајем јуна 1876. године.²¹

Упркос свеопштој цензури коју је режим наметнуо, мноштво неповољних вести било је немогуће задуго скривати од јавности. Оне су напросто сустизале једна другу, изазивајући општу неверицу и огромну озлојеђеност према званичницима који су повели рат с тако слабо припремљеном војском. Како је средином августа огорчено приметио Милан Ђ. Милићевић, „Србија је сада пољана за све руске ветропире и авантуристе. Ово није држава која се сама опредељује на што хоће, него област уступљена Черњајеву да се он с њом прослави или сарани”.²²

Питање моралног стања војске, тачније њене деморалисаности, све чешће се јавља током наредних недеља. Конфузија, чак и паника, одбијање војника да крену у напад, говоре о великој малодушности која је завладала у самим јединицама. Већ средином јула Министарски савет разматра и предлаже да се мобилише и трећи позив Народне војске. Извештаји који су стизали у Министарски савет говоре и о батаљонима са „непоузданим војницима”, које никако не треба слати кућама, већ их распоредити у друге крајеве. Чак се разматра и увођење телесне казне. Одлучено је да се таквим војницима одузме оружје, те да се потом употребљавају за најтеже послове, као и робијаши, за копање шанчева и сличне принудне радове.²³

Вести о све чешћем саморањавању представљале су посредан доказ колико је сам ратни поход постао непопуларан код обичних војника. Тврдња да су Срби народ сасвим слабих војничких квалитета ширена је и са истока и са запада Европе, једновремено. О Србима после 1876. године говорило се као о народу који је чак спреман да осакати сопствено тело само да би избегао окршај с противником. Недостојна оптужба да је реч о народу немужевном, склоном бекству и саморањавању, заиста се у европској историографији јавља тек од првог рата са Турцима.²⁴ Услед чињенице да је рат одмах кренуо по злу, не чуди да је упамћен и по великом броју војних бегунаца и знатном броју рањеника, с карактеристичном повредом десне шаке или прста. Убрзо је за ту врсту лаких рањеника била скована и посебно увредљива реч – „прсташ”.²⁵

²¹ *Записници седница Министарског савета*, 198; D. McKenzie, *The Lion of Tashkent*, 134–138.

²² М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 390.

²³ *Записници седница Министарског савета*, 203, 205.

²⁴ Петар Крстић, *Први српско-турски рат 1876. године у дописима Шарла Бетана*, Београд 2010, 61–62.

²⁵ Михајило Марковић, *Моје успомене*, Београд 1906, 339–343; *Записници седница Министарског савета*, 218, 232.

Једно од ретких објашњења настанка ове нове и необичне речи дао је књижевник и писац Манојло Ђорђевић Призренац.²⁶

Чак и руски конзул у Београду Карцов, почетком септембра 1876. године, Србе описује као кукавице, а руске добровољце као пијанце, склоне свакој врсти насилништва и испада, под дејством алкохола.²⁷ Реч је свакако о поједностављеној и упрошћеној слици, али која је с временом постајала општеприхваћена. Понављана и популаризирана од све већег броја савременика, та полуистина згодно је послужила као изговор многим за несрећан исход рата.

То су тврдили и многи руски официри у Србији, а међу њима и врховни командант српске војске генерал Черњајев.²⁸ Тако је, током последње одсудне битке која је изгубљена, октобра 1876. године на Ђунису, ситуација сасвим измакла контроли. Руски официри и добровољци, самоиницијативно су напустили унапред утврђене положаје и повукли се ка Алексинцу, где су се многи од њих одали пијанству и банчењу, док је српска војска била остављена нападу надмоћних Турака.²⁹ Но када је први извештај о стању на линији фронта стигао до генерала Черњајева, послат од руских официра, у њему је писало да су сви Срби побегли, док су сви Руси јуначки изгинули. Не чекајући проверу, Черњајев је такву вест послао даље, па је већина руског јавног мњења стекла слику о Србима као незахвалницима, кукавицама и народу недостојном да се с њим кују какви озбиљнији политички планови.³⁰

Од близу 15.000 рањеника у српској војсци, само мали проценат отпада на намерно саморањавање. Ипак, овом детаљу многи страни савременици и учесници сукоба приписују посебан значај. Прсташ утолико постаје протагониста и симбол једног непопуларног рата. Знатан број сведочења разних учесника и очевидаца рата из 1876. године, британског порекла, слаже се у једном. Они говоре о једном новом типу српског рањеника – симуланта, који себи пуца у руку. Професионални ратни цртач и авантуриста Ирвин Монтагју тврдио је да је „за само пар часова чак тридесет људи довежено у престоницу са чудним ранама на десној руци услед којих су били спречени за борбу. Та необична подударност није могла да не изазове сумњу код старешина, најављујући суморну будућност леворуке војске неспособне за битке које су следиле у скорој будућности,

²⁶ Манојло Ђорђевић Призренац, „Највећа љубав”, *Стражилово* 6 (1893) 148.

²⁷ Barbara Jelavich, *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, Cambridge University Press 1991, 170.

²⁸ D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 161.

²⁹ П. Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, 55.

³⁰ D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 164.

ислеђење које је уследило открило је, ван сваке сумње, да су повреде настале како би људи себе учинили неспособним за рат, тако што би разнели сопствене прсте”.³¹

Без нарочито интонираног вредносног суда према Србима, овај аутор веома се разликовао од извесног Џона Мила, који је био велики поклоник државничке мудрости Бенцамина Дизраелија.³² Нескривени туркофил, Џон Мил испољава отворени презир према српској народној војсци тврђом да су „српски борци на које је наишао на путу за Алексинац били обични сељаци, који би учинили све да избегну борбу и радије пуцали у себе, а каткад и у своје старешине, но што би кренули у бој”.³³

И други британски савременици саучествују у ширењу вести о српском кукавичлуку у рату 1876. године. Алфред Рајт, један од ретких британских лекара који је боравио у Кнежевини током рата, оставио је занимљиве белешке о томе шта се дешавало иза линије фронта. Он сведочи о стању у болници у Смедереву, где је једно време службовао. И он потврђује вести о самосакаћењу у редовима српске војске: „Био сам замољен да се побринем за рањенике смештене ван болничког круга. Њих су чинили, у највећем броју, људи са лакшим повредама лица и руку, као и мноштво симуланата, који су како би избегли фронт осакатили себе стављајући прст на уста пушчане цеви а повлачили обарач прстом друге руке. Неки од њих казнили су себе много теже него што су намеравали, и у пар случајева себи сасвим разнели руку.”³⁴

Поворку Британаца који су имали лоше мишљење о српским ратничким врлинама и чврстину ваља окончати записима две Британке, Еме Парсон и Лујзе МакЛахлан. Зачудо, ни оне нису имале ништа бољи став о српском јунаштву. Можда услед чињенице да су те чланице Црвеног крста у Кнежевину дошле тек у августу месецу, у тренутку када је српска војска била готово поражена. Било је то у жеку кризе, када је постало јасно да је рат изгубљен, а становништву је већ било доста страдања и узалудних напора. Коментаришући слабост српске војске, ауторке указују да трећи позив српске војске чине сами младићи и старци. Сасвим неспремни за

³¹ Irving Montagu, *Wanderings of a war-artist*, London 1889, 315–316.

³² Још један британски савременик сведочио је о наводном невероватном кукавичлуку Срба. Књига Филипа Солсберија *Два месеца са Черњајевим у Србији* омаж је презиру према Србима и српској војсци. Читава поглавља тог доста обимног али фактографским подацима сиромашног списа, посвећена су наводним бекствима и кукавичлуку српских батаљона. Philip H. B. Saulsbury, *Two months with Tcherniaieff in Servia*, London 1877.

³³ John Mill, *The Ottomans in Europe*, London 1876, 65–69.

³⁴ Alfred Wright, *Adventures in Servia: Or the Experiences of a Medical Freelance among the Bashi-Bazouks*, London 1884, 44–45.

борбу, они ће, у случају да их заиста позову на фронт, вероватно већим делом прибећи свом „омиљеном трику, који се састоји у томе да разнесу кажипрст десне руке и тако се онеспособе за војну службу”.³⁵

Један од детаља који сведоче о већ очајничким потезима Српске владе била је и допуна Војно-судског законика, доношењем нарочитог параграфа § 158а, у жеку борби 23. августа 1876. године. Реч је о параграфу који је за саморањавање у бици предвиђао смртну или казну вишегодишње робије.³⁶ Но такви кораци нису могли поправити положај српске војске, већ готово потучене. Почетком августа, министар Грујић са зебњом констатује како је рат с Турцима кренуо сасвим по злу и прибележио је следеће: „Овде је место да се примети као значајна чињеница, да већ продире у војску то, да смо сами у борби спроћу Турака. Нарочито пак упливише на наше људе што у Бугарској нема устанка; а поглавито што се Срби у Турској не дижу на оружје. У Турака пак распаљен је фанатизам, а шта ће то значити за њихову сада још бар у неколико побожну војску, није нужно доказивати.”³⁷

Већ 1. септембра, командант српске војске генерал Черњајев јавља о умножавању два зла у војсци: „1. рањавање у време борбе у намери да се избегне војна служба, 2. бегање од војске у време борбе у иоле шумовитим и бреговитим местима.” (...) „Решено: 1, против рањавања издат је закон, а за већу сигурност да Министар војни нареди да се нико од сумњиво рањених не пушта на лечење кућама, но да се лече у болницама и чим оздраве да се упућују у команду; 2, да против бегања Министар унутрашњих дела изда наредбу, да среске власти зађу из села у село и све бегунце поватају и у команду са по којим кметом шаљу.”³⁸

Несклад између Врховног штаба којим је командовао Черњајев, Српске владе, која је потиснута у други план, и кнеза Милана, који је мирно седео у београдском двору, постајао је све очевиднији. Српска влада и кнез Милан, већ средином јула покушавају да преко посредника подстакну представнике великих сила да се успостави прекид непријатељства.³⁹ Но врховни заповедник српске војске, генерал Черњајев био је изричито противан прекиду непријатељстава, јер би то означило крај његове ратне авантуре. Уместо да се посвети заустављању све снажнијег турског напредовања, генерал је организовао пропагандни новински рат,

³⁵ Emma Maria Pearson and Louisa Elizabeth McLaughlin, *Service in Serbia under the Red Cross 1877*, London 1877, 46–47.

³⁶ *Зборник закона и уредаба издатих у Књажеству Србији XXIX*, Београд 1877, 664–665; *Записници седница Министарског савета*, 218.

³⁷ *Записи Јеврема Грујића III*, 208.

³⁸ *Записници седница Министарског савета*, 218, 226; *Записи Јеврема Грујића III*, 216.

³⁹ Владимир Јовановић, *Моје успомене*, прир. Василије Крстић, Београд 1988, 317–318.

шаљући у руску јавност врло запаљиве текстове о наводним драматичним победама на Истоку, освајању Беле Паланке и Пирота.⁴⁰ У једну од свакако најбизарнијих епизода спадао је и његов покушај да уз помоћ појединих српских политичара и официра прогласи кнеза Милана за краља, а Србију за краљевину.⁴¹ И то све у тренутку када је већ отпочело међународно посредовање о склапању примирја.

Делиградски ратни штаб генерала Черњајева, чини се, делао је потпуно независно и несинхронизовано у односу на званичну политику Србије. Док се у остатку земље страдало и гинуло, у Делиграду се банчило, гостило и свађало. Ту је у потоцима текао шампањац, док су малобројни лекари по пољским болницама оперисали на стотине рањених војника. Тамо се, за разлику од Делиграда, одвијала права драма. Како је то озлојеђено приметио српски лекар Михајило Марковић, поједини страни лекари сасвим олако су се одлучивали за ампутацију удова, много чешће но што је то било неопходно. Само зато, чини се, како би стекли неопходну праксу рада у ратним условима.⁴² Истовремено, с ратом захваћених области, ка централној Србији сливала се маса избеглица од око 200.000 људи, који су били приморани на бекство из свог завичаја.⁴³

И док је кнез Милан безбрижно проводио време у београдском двору, како тврди италијански добровољац Барбано, српска војска трпела је нове поразе.⁴⁴ Упркос чињеници да је пораз српске војске био неминован, Черњајев је инсистирао на наставку сукоба, само како би појачао сопствени политички значај у очима руске јавности и својих политичких заштитника.

Тек после одсудног српског пораза на Ђунису, средином октобра 1876. године, постало је јасно да српска војска више није у стању да задржи Алексинац и блокира стратешки друм ка Београду. Чак и ратоборни Черњајев, који је сопствених рачуна ради одлагао прихватање примирја и продужавао бесмислену агонију српске војске, коначно је признао да је ствар у Србији изгубљена. Убрзо пошто је Черњајев напустио моћна утврђења у Делиграду, уследио је огроман пожар који је прогутао читав војни логор и тамо ускладиштен војни материјал.⁴⁵ Наглим одласком

⁴⁰ D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 134.

⁴¹ В. Ђорђевић, *Српско-турски рат I*, 409–416; М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 393; А. Васиљевић, *Моје успомене*, 115; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 321–323.

⁴² М. Марковић, *Моје успомене*, 242.

⁴³ В. Ђорђевић, *Српско-турски рат I*, 55–56.

⁴⁴ Ђузепе Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Београд 1958, 99; Наталија Обреновић, *Моје успомене*, прир. Љубинка Трговчевић, Београд 1999, 82–83.

⁴⁵ М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 394.

Черњајева с ратишта, српска војска била је принуђена да прихвати примирје, док су остаци добровољачких јединица и руских официра почели да напуштају територију Србије.⁴⁶

Епилог ратне авантуре из 1876. године био је суморан. Подстакнута жељом за влашћу и могућим војним успесима, политичка елита свесно је 1876. гурнула народ у рат. Нагли порази и велики губици током тог тромесечног сукоба приморали су режим да се хитро одрекне сваке одговорности за тешке последице и патњу коју је изазвао. Према рачуну министра Јеврема Грујића, 5.000 погинулих војника и више од 10.000 рањених био је суморан биланс скорашњег рата.⁴⁷ Највећи губитник тог рата био је сам народ, који је напустио своја села и вароши и потом затекао згаришта. Сем тога, немилосрдне реквизиције и отимање од народа, за потребе рата, додатно су ојадиле српско село.⁴⁸ Гнев и очајање обичног света, унесређеног деструктивном политиком режима, били су сасвим оправдани и све видљивији.

Краљица Наталија, као сведок бурних дешавања из 1876. и 1877. године, приметила је страх високих српских званичника од позивања на одговорност за тешке поразе на бојном пољу. Она је била „изненађена видевши колико се наши политичари плаше суочавања са народом”.⁴⁹ Наиме, почетком 1877. године, пре потписивања формалног мира с Портом, ваљало је пред народним посланицима поднети рачун о губицима претрпљеним у рату из 1876. године. Радило се о 5.000 погинулих војника, више од 10.000 рањених, као и о више од 200.000 ратних страдалника и избеглица. Укупна ратна штета била је процењена на близу 12.000.000 дуката.

Како би са себе скинуо сваку одговорност за мучне последице једног изгубљеног рата, режим је приступио контроли штете како би повратио пољуљани ауторитет. Ратно стање и ванредне околности ишле су му притом науку. Ограничавање грађанских слобода током ратних година постало је заштитни знак тог реакционарног начина управе, склоног насиљу. О томе сведоче поједини срамни потези полиције Радивоја Милојковића која није презала ни пред чим, у име заштите двора, режима и поретка.

Потпуно тајно суђење и противзаконито стрељање пуковника Јеврема Марковића, као и касније вишегодишње утамничење Аћима Чумића,

⁴⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића* I, 329; D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 154–155.

⁴⁷ *Записи Јеврема Грујића* III, 241, 288; Н. Крстић, *Дневник, Јавни живот* II, 412.

⁴⁸ М. Ђ. Милићевић, *Дневник* II, 396.

⁴⁹ Наталија Обреновић, *Моје успомене*, 85.

екстремни су примери превентивног лова на виђеније противнике режима. Уз све то, режим је по изгубљеном рату уложио додатне напоре да ојача позиције династије Обреновић покушајем да оскрнави и сасвим искорени култ вожда Карађорђа из Србије. О томе сведочи и сраман покушај спаљивања Карађорђевог града у Тополи почетком 1877. године.⁵⁰ Још бизарније било је обесвећивање старог устаничког гробља на Врачару, намерним смештањем јавних нужника на том истом простору. Ти комунални објекти постављени су управо у време одржавања Народне скупштине у фебруару 1877. године.⁵¹

Главна намера режима била је да избегне сваку одговорност и спречи јавну расправу поводом изгубљеног рата. Зато су посланици били позвани у Београд да изгласају потврду мира с Портом, после чега је Скупштина хитно распуштена, а народни представници протерани из скупштинске сале претњама министра полиције и његових жандарма. Како то примећује Милићевић тих дана, око здања Народног позоришта у којем су одржаване скупштинске седнице „оживео [је] жандарм, да нико не приступи згради”.⁵² Сличну тактику – претњу голом силом према посланицима и гневном народу, либерали су применили и приликом новог сазива Скупштине средином 1877. године у Крагујевцу. Министар просвете Алимпије Васиљевић изјавио је да ће „скупштина бити распуштена, ако буде непослушна, и да ће бити крвавих гаћа, јер они своје министарске столице неће тако лако упустити и уступити другоме”.⁵³ То је била излазна стратегија либералског режима после изгубљеног рата 1876. године. Упркос пажљивом избегавању болних сећања на рат 1876. и званичне манипулације прошлости, врло снажна морална осуда безосећајне милитаристичке политике либерала стигла је из пера мајстора српске реалистичке прозе. Кратка али потресна приповетка Лазе Лазаревића „Све ће то народ позлатити” указала је на сраман и безосећајан однос режима према више од 10.000 осакаћених и обогљених српских војника, од којих су многи спали на просјачки штап и милостињу пред црквеним дверима.⁵⁴

стицајем по режим срећних околности и победничким наставком рата, Србија се уз много мање тешкоћа обрачунала са Турском, осветила

⁵⁰ Владимир Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, Београд 2012, 150–152.

⁵¹ А. Васиљевић, *Моје успомене*, 116–117; М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 436–437; В. Јовановић, *Тајна полиција*, 143–146, 150–152; Добривоје Јовановић, *Јеврем Марковић – испред свог времена*, Јагодина 2009, 158–163.

⁵² М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 436–438.

⁵³ Никола Крстић, *Дневник, Јавни живот III*, прир. Милош Јагодић, Београд 2007, 60–61.

⁵⁴ Лаза Лазаревић, *Целокупна дела I*, Београд 1966, 127–137.

пређашњи пораз и запосела вароши Ниш, Пирот, Прокупље, Лесковац и Врање. Прогласивши га великим победничким ратом за ослобођење и уједињење, режим либерала успео је да се одржи на власти, упркос огромном огорчењу многих грађана. Одговорност за пораз, као и горке поуке рата из 1876. године бачене су у заборав. О томе сведочи и нови пораз Србије на војном пољу, у рату с Бугарском, крајем 1885. године. Многе од погрешака које су одликовале рат 1876. изнова су поновљене у рату са Кнежевином Бугарском. Потпуно неприпремљена, лоше вођена и слабо мотивисана, српска војска није успела да освоји Софију, како је то замишљао краљ Милан. После пораза код Сливнице и Пирота, краљевска војска морала је да напусти и Белу Паланку, повлачећи се ка Нишу.⁵⁵ Као и током кризе у рату 1876. године, и овом приликом је међународна интервенција прекинула још једну непромишљену војну авантуру Милана Обреновића.

Као и у рату с Турцима, за пораз су били оптужени и суђени појединци, војници који су бежали или нису сачували положај, али не и генерали који често нису знали где им се тачно налазе поједине јединице. Нови Војно-казнени закон из 1885. године примењиван је на оне који су самосакаћењем покушавали да се ослободе службе.⁵⁶ Заиста, прсташи у рату 1885. били су евидентирани и као потенцијални кривци, одвајани од других рањеника и третирани последњи.⁵⁷ Занимљиво је да се међу малодушнима налазио и сам краљ, који је својим наглим повлачењем изазвао одступање читаве војске и, услед гласина да су му Бугари угрозили одступницу, хитно се повукао ка Нишу. Његово немужевно држање и одговорност за пораз нарочито је осуђивао председник Владе Милутин Гарашанин. Намеру Милана Обреновића да услед очитог војног неуспеха напусти престо Гарашанин је оштро укорио. Уместо да својим држањем да пример другима, српски краљ се у тренутку личне слабости понео као обичан династички прсташ.⁵⁸

⁵⁵ Тодор Поповић, *Бледе успомене мога живота*, прир. Борислава Лилић, Пирот 1996, 66–83.

⁵⁶ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* XL, Београд 1884, 521–522.

⁵⁷ Илија Николић, „Белешке Љубомира Миљковића из Српско-бугарског рата 1885. године”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 15 (1986) 104–110; Светозар Магдаленић, *Слике из наших ратова са Турцима и Бугарима 1876, 1877–1878. и 1885–1886*, Београд 1910, 145–146.

⁵⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 278–282.

Закључак

Дезертерства, одбијање да се изврши наређење и саморањавање три су појаве које су обележиле Српско-турски рат 1876. године. Ипак, то су само екстремније реакције обичних војника и нагон за преживљавањем, у вртлогу једног врло непопуларног и катастрофално вођеног рата. Био је то сукоб који је после свега неколико месеци открио сву слабост и неприпремљеност српске војске. У јесен 1876. године та војска више није била у стању да спречи продор Турака ка Београду. Само крајњом ангажованошћу и опрезом великих сила и срећним стицајем околности национална катастрофа је спречена, по цену великих жртава и личних губитака. Углед Кнежевине, која је претендовала на улогу Пијемонта код Јужних Словена, у међународним круговима био је уништен.

Посматрано у ширем контексту, саморањавање и самосакаћење екстремни су појавни облици ратне патологије, присутне у свим сукобима током новије војне историје. Од Наполеонових ратова до ратова у Ираку и Авганистану, самоповређивање и честа самоубиства војника пошати су које прате те крајње деструктивне империјалне подухвате. Посматран у том светлу, рат Србије 1876. године само је једна од многих сличних епизода којима обилује новија прошлост.

Појава самосакаћења у редовима српске војске, међутим, била је врло умешно инструментализована у пропагандне сврхе на страницама британске штампе. Тај феномен постао је моћно оружје у сталном медијском рату између Британског царства и Руске империје на Блиском истоку. Разношење прстију или шаке десне руке, виђено у рату 1876, привукло је велику пажњу професионалних војника и медицинских кругова у Великој Британији. Тамошња јавност била је свесно навођена да тај рат види као мучки напад Москве на нејаког „болесника са Босфора” и плод роварења малигнух славенофилских комитета и агената, задужених за вођење тајне руске политике на Балкану. Не чуди зато да је српска народна војска приказивана у најгорем могућем светлу, као недисциплинована руља, склона расулу и бекству. Појава војника који је својевољно остао без прстију, само да не би ратовао против Турака, слала је снажну пропагандну поруку, у исто време указујући на доминантно туркофилско расположење највећег дела британске јавности током рата 1876. године.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

- Mill, John, *The Ottomans in Europe*, London 1876.
- Montagu, Irving, *Wanderings of a war-artist*, London 1889.
- Pearson, Emma Maria and Louisa Elizabeth McLaughlin, *Service in Servia under the Red Cross 1877*, London 1877.
- Saulsbury, Philip H. B., *Two months with Tcherniaeff in Servia*, London 1877.
- Wright, Alfred, *Adventures in Servia: Or the Experiences of a Medical Freelance among the Bashi-Bazouks*, London 1884.
- Барбанти-Бродано, Ђузепе, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Београд 1958. [Barbanti-Brodano, Đuzere, *Garibaldinci na Drini 1876*, Beograd 1958]
- Васиљевић, Алимпије, *Моје успомене*, прир. Радош Љушић, Београд 1990. [Vasiljević, Alimpije, *Moje uspomene*, prir. Radoš Ljušić, Beograd 1990]
- Грујић, Сава, *Операције Тимочко-моравске војске*, Београд 1902. [Grujić, Sava, *Operacije Timočko-moravske vojske*, Beograd 1902]
- Грујић, Сава, *Српско-турски рат 1876–77*, Београд 1902. [Grujić, Sava, *Srpsko-turski rat 1876–77*, Beograd 1902]
- Ђорђевић, Владан, *Српско-турски рат – успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године I*, Београд 1907. [Đorđević, Vladan, *Srpsko-turski rat – uspomene i beleške iz 1876, 1877. i 1878. godine I*, Beograd 1907]
- Записи Јеврема Грујића III*, Београд 1923. [*Zapisi Jevrema Grujića III*, Beograd 1923]
- Записници седница Министарског савета*, прир. Никола Шкерковић, Београд 1952. [*Zapisnici sednica Ministarskog saveta*, prir. Nikola Škerović, Beograd 1952]
- Зборник закона и уредаба издатих у Књажевству Србији XXIX*, Београд 1877. [*Zbornik zakona i uredaba izdatih u Knjažestvu Srbiji XXIX*, Beograd 1877]
- Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији XL*, Београд 1884. [*Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji XL*, Beograd 1884]
- Јовановић, Владимир, *Моје успомене*, прир. Василије Крстић, Београд 1988. [Jovanović, Vladimir, *Moje uspomene*, prir. Vasilije Krestić, Beograd 1988]
- Крстић, Никола, *Дневник, Јавни живот II*, прир. Милош Јагодић, Београд 2006. [Krstić, Nikola, *Dnevnik, Javni život II*, prir. Miloš Jagodić, Beograd 2006]
- Крстић, Никола, *Дневник, Јавни живот III*, прир. Милош Јагодић, Београд 2007. [Krstić, Nikola, *Dnevnik, Javni život III*, prir. Miloš Jagodić, Beograd 2007]
- Магдаленић, Светозар, *Слике из наших ратова са Турцима и Бугарима 1876, 1877–1878. и 1885–1886*, Београд 1910. [Magdalenić Svetozar, *Slike iz naših ratova sa Turcima i Bugarima 1876, 1877–1878. i 1885–1886*, Beograd 1910]

- Марковић, Михајило, *Моје успомене*, Београд 1906. [Marković, Mihajilo, *Moje uspomene*, Beograd 1906]
- Милићевић, Милан Ђ., *Дневник II*, прир. Петар Крестић, Београд 2015. [Milićević, Milan Đ., *Dnevnik II*, prir. Petar Krestić, Beograd 2015]
- Мишић, Живојин, *Моје успомене*, прир. Саво Скоко, Београд 1985. [Mišić, Živojin, *Moje uspomene*, prir. Savo Skoko, Beograd 1985]
- Обреновић, Наталија, *Моје успомене*, прир. Љубинка Трговчевић, Београд 1999. [Obrenović, Natalija, *Moje uspomene*, prir. Ljubinka Trgovčević, Beograd 1999]
- Петровић, Мита, *Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877. и 1878*, I, Чачак 1955. [Petrović, Mita, *Ratne beleške sa Javora i Toplice 1876, 1877. i 1878*, I, Čačak 1955]
- Поповић, Тодор, *Бледе успомене мога живота*, прир. Борислава Лилић, Пирот 1996. [Popović, Todor, *Blede uspomene toga života*, prir. Borislava Lilić, Pirot 1996]
- Тодоровић, Пера, *Дневник једног добровољца*, Београд 1964. [Todorović, Pera, *Dnevnik jednog dobrovoljca*, Beograd 1964]

Литература – Secondary Works

- Bogdanović, Branko, *Dva veka pušaka u Srbiji*, Beograd 1990.
- Djordjević, Dimitrije, „The Serbian Peasant in the 1876 War”, in: *Insurrections, Wars, and the Eastern Crisis in the 1870s*, Social Science Monographs, Boulder 1985.
- Jelavich, Barbara, *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, Cambridge University Press 1991.
- MacKenzie, David, *The Lion of Tashkent, The Career of General M. G. Cherniaev*, University of Georgia Press 1974.
- Богдановић, Бранко, „Пушка система Грин М1867 – истине и заблуде”, *Весник* 39 (2012) 91–96. [Bogdanović, Branko, „Puška sistema Grin M1867 – istine i zablude”, *Vesnik* 39 (2012) 91–96]
- Ђорђевић, Манојло Призренац, „Највећа љубав”, *Стражилово* 6 (1893) 148. [Đorđević, Manojlo Prizrenac, „Najveća ljubav”, *Stražilovo* 6 (1893) 148]
- Јовановић, Владимир, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, Београд 2012. [Jovanović, Vladimir, *Tajna policija Kneževine Srbije*, Beograd 2012]
- Јовановић, Добривоје, *Јеврем Марковић – испред свог времена*, Јагодина 2009. [Jovanović, Dobrivoje, *Jevrem Marković – ispred svog vremena*, Jagodina 2009]
- Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића I*, Београд 1990. [Jovanović, Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića I*, Beograd 1990]
- Крестић, Петар, *Први српско-турски рат 1876. године у дописима Шарла Бетана*, Београд 2010. [Krestić, Petar, *Prvi srpsko-turski rat 1876. godine u dopisima Šarla Betana*, Beograd 2010]
- Лазаревић, Лаза, *Целокупна дела I*, Београд 1966. [Lazarević, Laza, *Celokupna dela I*, Beograd 1966]

Николић, Илија, „Белешке Љубомира Миљковића из Српско-бугарског рата 1885. године”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 15 (1986) 104–110. [Nikolić Ilija, „*Beleške Ljubomira Miljkovića iz Srpsko-bugarskog rata 1885. godine*”, *Mešovita građa (Miscellanea)* 15 (1986) 104–110]

Vladimir Jovanović

**THE PHENOMENON OF SELF-MUTILATION IN THE SERBIAN
ARMY DURING THE WAR OF 1876**

Summary

Desertions, refusal to carry out orders, and self-mutilation were three phenomena that marked the Serbian-Turkish War of 1876. However, these were only the more extreme reactions of ordinary soldiers and their urge to self-preservation, in the vortex of a very unpopular and disastrously fought war. It was a conflict that, after only a few months, revealed all the weakness and lack of preparation of the Serbian army. By the autumn of 1876, that army was no longer capable of preventing the Turks from advancing towards Belgrade. Only thanks to the extreme involvement and prudence of the Great Powers and a confluence of fortunate circumstances was a national disaster prevented, at the cost of great sacrifices and personal losses. The reputation of the Principality, which had aspired to the role of Piedmont among the South Slav nations, was destroyed in international circles.

Viewed in a broader context, self-injury and self-mutilation are only extreme forms of war-time pathology, present in all conflicts throughout recent military history. From the Napoleonic Wars to the recent wars in Iraq and Afghanistan, self-mutilation and frequent suicide by soldiers have been the scourges accompanying these utterly destructive imperial endeavours. Seen in this light, the Serbian war of 1876 was just one example of many similar episodes in the recent past.

The occurrence of self-mutilation in the Serbian army was, however, very skillfully instrumentalised for propaganda purposes in the British press. The phenomenon became a powerful weapon in the ongoing media war between the British Empire and the Russian Empire in the Middle East. The blowing off of the fingers of the right hand – or of the entire hand –, as witnessed in the war of 1876, attracted much attention from professional soldiers and medical circles in Great Britain. The public there was deliberately led to understand the war as Moscow's brutal attack on the "sick man of the Bosphorus", and the result of scheming and malignant Slavophile committees and agents in charge of conducting Russia's secret policy in the Balkans. It is therefore not surprising that the Serbian People's Army was portrayed in the worst possible light, as an undisciplined mob prone to disorder and flight. The appearance of

a soldier who had voluntarily lost his fingers, just so as not to go to war against the Turks, sent a strong propaganda message, and at the same time indicated the dominant Turkophile mood of the majority of the British public during the war of 1876.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 22.6.2023.